

Michał Wallner

<https://orcid.org/0000-0001-5115-3195>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Przeobrażenia reżimu politycznego ZSRR w latach 1988–1991

Zarys treści: Celem artykułu jest prześledzenie przeobrażeń reżimu politycznego w ZSRR w okresie rządów ostatniego sekretarza generalnego partii komunistycznej Michaiła Gorbaczowa. Tematyka dotyczy głównie lat 1988–1991, kiedy „przebudowa” (*pierestrojka*) systemu politycznego przybrała postać rewolucyjną.

Outline of content: The article aims to trace the transformations of the political regime in the USSR during Mikhail Gorbachev’s tenure as General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. The author pays particular attention to the period between 1988 and 1991, when the “reconstruction” (*perestroika*) of the USSR’s political system took on a revolutionary form.

Słowa kluczowe: reżim polityczny, Związek Radziecki, Michaił Gorbaczow, *pierestrojka*

Keywords: political regime, Soviet Union, Mikhail Gorbachev, *perestroika*

Wprowadzenie

Schyłkowe lata istnienia Związku Radzieckiego, obfitujące w wiele niespodziewanych wydarzeń politycznych, stanowią dla politologa fascynujący przedmiot badań. W analizie tego okresu nie sposób pominąć roli ostatniego sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR), Michaiła Gorbaczowa, którego polityka niezamierzenie przyczyniła się do upadku komunizmu i dezintegracji ZSRR. W połowie lat osiemdziesiątych XX w. Gorbaczow zainicjował proces „przebudowy” (*pierestrojki*) systemu politycznego i gospodarczego państwa. Stopniowa liberalizacja życia politycznego i reformowanie niewydolnego systemu gospodarki centralnie planowanej odbywać się miały pod nadzorem partii komunistycznej.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych KPZR zaczęła jednak tracić kontrolę nad procesami, które uruchomiła. Dopuszczenie dyskusji wewnątrz partii, a nawet tolerowanie krytyki, które służyć miało – jak się wydaje – podejmowaniu bardziej racjonalnych, optymalnych decyzji politycznych, przyniosło nieoczekiwane efekty. Po pierwsze, ujawniły się silniej podziały i frakcje w łonie KPZR, osłabiające jej spójność. Po drugie, relacjonowanie debaty wewnątrzpartyjnej w mediach, które dzięki polityce jawności (*głasności*) korzystały z coraz większej swobody wyrażania opinii, powodowało, że rosły oczekiwania społeczne wobec rządzących, a grupy społeczne, pozbawione dotąd prawa głosu (np. mniejszości etniczne), zaczęły otwarcie artykułować swoje interesy. Działania reformatorskiego skrzydła partii komunistycznej wywołały więc swoiste sprzężenie zwrotne w postaci społecznych żądań dalszego reformowania ustroju państwa.

Celem artykułu jest politologiczna refleksja nad procesem transformacji reżimu politycznego w ZSRR w latach 1988–1991. Nie zamierzam szczegółowo rekonstruować sekwencji wydarzeń politycznych, drobiazgowego opisu chronologicznego, ten bowiem jest oferowany w licznych opracowaniach historycznych¹. Chciałbym raczej zwrócić uwagę na wybrane problemy wynikające ze stopniowego odchodzenia Związku Radzieckiego od twardego autorytaryzmu i najważniejsze czynniki, które wpływały na przebieg tego procesu. Interesuje mnie odpowiedź na następujące pytania badawcze: 1) Jaki ustrój Gorbaczow zastał, jaki zamierzał wprowadzić, a jaki faktycznie po sobie zostawił?; 2) Kiedy reforma państwa przerodziła się w zmianę obejmującą fundamenty porządku politycznego, zmianę dotyczącą istoty dotychczasowego mechanizmu sprawowania władzy?; 3) Gdzie znajdował się rzeczywisty ośrodek decydowania politycznego na różnych etapach *pieriestrojki*?

Centralną kategorią analityczną, którą posługuję się w tym tekście, jest pojęcie reżimu politycznego. Ma ono w polskiej nauce mocno ugruntowane znaczenie. Za innymi autorami przyjmuję, że reżim polityczny obejmuje ogół metod stosowanych przez aparat państwowy w stosunkach ze społeczeństwem, a także zasad, którymi kieruje się on w tych stosunkach². W istocie chodzi więc o formy i zakres

¹ Zob. np.: D.R. Marples, *The Collapse of the Soviet Union, 1985–1991*, Harlow 2004; J. Smith, *The Fall of Soviet Communism, 1985–91*, Basingstoke 2005; A. Brown, *Seven Years that Changed the World. Perestroika in Perspective*, New York 2007. Na szczególną uwagę zasługuje ostatnia z tych prac. Książka Archiego Browna, niekwestionowanego autorytetu, jeśli chodzi o historię ZSRR, jest efektem jego wieloletnich badań, w których wykorzystał szeroki wachlarz źródeł. Mniejszy ciężar gatunkowy mają natomiast dwie pozostałe prace (Marpleśa i Smitha). Wyraźnie krótsze, powstały – jak można sądzić – na potrzeby dydaktyki akademickiej. Ich omówienie Czytelnik znajdzie w artykule recenzyjnym angielskiego socjologa Larry’ego Raya, *Reflections on the Demise of Communism in Europe*, „European History Quarterly” 37 (2007), no. 3, s. 442–456.

² Zob. np.: E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 117; K.A. Wojtaszczyk, *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2000, s. 14; B. Szmulik, M. Żmigrodzki, *Typ i forma państwa*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, s. 87. Por. inne ujęcie: A. Antoszewski, *Reżim polityczny*, w: *Studia z teorii polityki*, red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1996, s. 77–78 i n.

oddziaływania rządzących na rządzonych. *Encyklopedia politologii* dodaje jeszcze, że reżim polityczny to faktyczny sposób bądź styl sprawowania władzy i egzekwowania posłuszeństwa wobec niej³. Należy zgodzić się z Piotrem Winczorkiem, że kryteriami, które w pierwszej kolejności trzeba brać pod uwagę, dokonując typologii reżimów politycznych, są: 1) prawnie gwarantowany i realnie istniejący w państwie zakres wolności i praw człowieka i obywatela; 2) stopień udziału obywateli w decydowaniu o sprawach publicznych⁴. Na podstawie tych kryteriów wyróżnić można – najogólniej rzecz ujmując – demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne, a wśród tych ostatnich – reżimy autorytarne i totalitarne.

Kończąc niniejsze uwagi wprowadzające, wypada jeszcze odnieść się do zawartych w tytule artykułu cezur czasowych. Wśród znawców problemu panuje zgoda co do tego, że *pieriestrojka* była procesem cechującym się rosnącym tempem i głębokością przemian polityczno-społecznych. W związku z tym wyróżnia się często dwa zasadnicze etapy „przebudowy” państwa i społeczeństwa radzieckiego⁵. Wczesny okres *pieriestrojki* przypadł na lata 1985–1987/1988. Rozpoczął się 11 marca 1985 r., kiedy nastąpił wybór Gorbaczowa na sekretarza generalnego KPZR. Wydarzeniem zaś wieńczącym pierwszą fazę przemian było bądź plenum Komitetu Centralnego (KC) partii w styczniu 1987 r., bądź XIX Wszechzwiązkowa Konferencja Partyjna KPZR, odbywająca się w Moskwie w dniach 28 czerwca – 1 lipca 1988 r. Wydarzenia te nadały *pieriestrojce* nową dynamikę i zainaugurowały drugi, krytyczny etap przemian. W tym czasie można było zaobserwować przyspieszenie i pogłębienie reform oraz rosnący wpływ czynnika społecznego (opinii publicznej) na rządzących. Z tych powodów uważam, że druga faza „przebudowy” ZSRR zasługuje na szczególną uwagę.

Reżim polityczny ZSRR w świetle konstytucji z 1977 roku i praktyki politycznej

Lektura Konstytucji ZSRR z 7 października 1977 r. wywołuje swoisty dysonans poznawczy. Wiele przepisów „ustawy zasadniczej” (bo tak oficjalnie ją też nazywano)⁶ mogłoby wskazywać, że „Kraj Rad” był państwem kwitnącej demokracji. Już w preambule tego aktu dwukrotnie użyto określenia „prawdziwa demokracja”

³ B. Dziemidok, *Reżim polityczny*, w: *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999, s. 256.

⁴ P. Winczorek, *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1997, s. 185.

⁵ Por. np.: A. Jach, *Ewolucja centralnych organów władzy jako przejaw demokratyzacji systemu politycznego ZSRR w latach 1988–1991*, w: *Kultura rosyjska w ojczyźnie i diaspory. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lucjanowi Suchankowi*, t. 2, red. K. Duda, Kraków 2008, s. 247.

⁶ Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.), https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/5478732/ (dostęp: 17.04.2024).

(ros. *podlinnaja demokratija*) – po raz pierwszy, gdy twórcy konstytucji charakteryzowali ustrój wczesnego ZSRR (lata dwudzieste XX w.), i ponownie, gdy była mowa o współczesnym „rozwinętym społeczeństwie socjalistycznym”. System polityczny Związku Radzieckiego nazywano też w konstytucji „demokracją socjalistyczną” (ros. *socjalistическая демократия*)⁷. Te określenia miały sugerować z jednej strony, że istnieje odrębna, specyficzna odmiana demokracji („socjalistyczna”), z drugiej zaś, że ta forma rządów góruje nad liberalną demokracją typu zachodniego, jest od niej doskonalsza, bliższa ideałowi rządów ludu⁸. Ponadto konstytucja ustanawiała zasadę suwerenności ludu i przewidywała, że będzie on brał udział w sprawowaniu władzy poprzez rady deputowanych ludowych (art. 2) lub bezpośrednio, w drodze referendum (art. 5). Ta ostatnia instytucja była *novum*, nieznanym zarówno poprzednim konstytucjom radzieckim, jak i ustawodawstwu zwykłemu. Konstytucja gwarantowała też obywatelom szereg praw i wolności. Miały one przede wszystkim charakter ekonomiczny i społeczny (m.in. prawo do pracy, prawo do wypoczynku, prawo do opieki zdrowotnej). W dalszej kolejności zaś była mowa o prawach politycznych i osobistych (m.in. wolność słowa, prasy i zgromadzeń). Rozdział 7 konstytucji, regulujący „Podstawowe prawa, wolności i obowiązki obywateli ZSRR”, liczył ponad 30 artykułów i był wyraźnie dłuższy w stosunku do odpowiedniego rozdziału wcześniejszej konstytucji radzieckiej (tzw. konstytucji stalinowskiej z 1936 r.)⁹. Problematyka statusu prawnego jednostki „awansowała” też w ogólnej systematyce konstytucyjnej (w konstytucji z 1936 r. została ona uregulowana dopiero w rozdz. X).

Obraz państwa, wyłaniający się z lektury powyższych przepisów, jest spójny. Gdybyśmy przyjęli za dobrą monetę to, co zostało w nich zapisane, moglibyśmy stwierdzić, że ustrój ZSRR był demokratyczny. Ten obraz zaciemnia się jednak, w miarę jak czytamy inne przepisy konstytucyjne. Być może najbardziej jaskrawym przykładem odstępstwa od tego, co powszechnie uchodzi za kanon demokracji

⁷ Zob. preambuła oraz art. 9 konstytucji. W ustawie zasadniczej nie zdefiniowano terminu „demokracja socjalistyczna”. Jego istota – jak zauważył Jerzy Kowalski – zawiera się zapewne w określeniu „socjalistyczna” (a nie demokracja). J. Kowalski, *Konstytucja Federacji Rosyjskiej a rosyjska i europejska tradycja konstytucyjna*, Warszawa–Poznań 2009, s. 93. Pewną wskazówką, choć pozbawioną znaczenia prawnego, jak należy rozumieć omawiany termin, były słowa Leonida Breżniewa wygłoszone na nadzwyczajnej VII sesji Rady Najwyższej ZSRR 4 października 1977 r. (referat „O projekcie konstytucji ZSRR i wynikach ogólnonarodowej dyskusji nad tym projektem”). Sekretarz generalny KPZR za „jeden z prawdziwych przejawów demokracji socjalistycznej” uznał zasadę związania deputowanych rad instrukcjami wyborców (tzw. mandat imperatywny). Zob. L.I. Brezhnev, *On the Draft Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics and the Results of the Nationwide Discussion of the Draft*, Moscow 1977, s. 11–12; A. Bosiacki, H. Izdebski, *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*, Kraków 2013, s. 252–253, 266.

⁸ Por. K. Kawamoto, *Rethinking Soviet Democracy. Popular Participation in Family Law Reform after Stalin*, „Japanese Political Science Review” (2014), no. 2, s. 112.

⁹ Na ten temat zob. A. Bosiacki, *Ewolucja doktryny „konstytucjonalizmu radzieckiego” 1918–1991*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 32 (2010), s. 258.

(przynajmniej na Zachodzie), jest art. 6 Konstytucji ZSRR. Zaczyna się on od słów: „Kierowniczą i przewodnią siłą społeczeństwa radzieckiego, trzonem jego systemu politycznego oraz wszystkich organizacji państwowych i społecznych jest Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego”. I dalej: „Uzbrojona w naukę marksistowsko-leninowską partia komunistyczna wytycza generalne perspektywy rozwoju społeczeństwa, linię polityki wewnętrznej i zagranicznej ZSRR oraz kieruje wielką twórczą działalnością narodu radzieckiego, nadaje planowy, naukowo uzasadniony charakter jego walce o zwycięstwo komunizmu”¹⁰. Wymienienie z nazwy jednej (i tylko jednej) partii politycznej, przyznanie jej w konstytucji szczególnej, wiodącej roli w życiu społecznym i politycznym państwa oraz centralnego miejsca w systemie politycznym, jest nie do pogodzenia z żadną sensowną definicją demokracji, znaną nam we współczesnej myśli zachodniej¹¹. Treść art. 6 pozostaje w sprzeczności z ideą pluralizmu politycznego, wyklucza istnienie konkurencji politycznej i alternacji władzy, przekreśla jakąkolwiek krytykę rządzących i możliwość funkcjonowania opozycji politycznej. Słowem, jest na wskroś antydemokratyczna¹².

Również rozbudowane przepisy dotyczące praw i wolności obywatelskich, z pozoru świadczące o szerokim zakresie swobód, którymi cieszyła się jednostka w ZSRR, po dokładniejszej analizie i skonfrontowaniu z innymi fragmentami konstytucji tracą wyrazistość. Po pierwsze, ze względu na fakt, że prawo radzieckie było zasadniczo prawem pozytywnym i nie uznawało prawa naturalnego za źródło prawa. Oznacza to, że konstytucji ZSRR obca była koncepcja niezbywalnych praw człowieka. Obywatelom radzieckim przysługiwały tylko te prawa, które zostały im wyraźnie przyznane w prawie stanowionym. Prawo, które nie zostało przydzielone obywatelowi w ten sposób, nie mogło być uważane za prawo przyrodzone¹³. Takie

¹⁰ *Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, tłum. S.R. Dobrowolski, Warszawa 1977, s. 45–46.

¹¹ Weźmy chociażby Schumpeterowską definicję, wedle której „[...] metoda demokratyczna jest tym rozwiązaniem instytucjonalnym dochodzenia do decyzji politycznych, w którym jednostki uzyskują moc decydowania poprzez walkę konkurencyjną o głosy wyborców [podkreślenie – M.W.]”, J. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, tłum. M. Rusiński, Warszawa 2009, s. 336–337. Albo jeszcze bardziej wymowną definicję, której autorem jest Adam Przeworski, mianowicie: „Demokracja jest systemem, w którym partie przegrywają wybory [podkreślenie – M.W.]”, A. Przeworski, *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge 1991, s. 10.

¹² Funkcjonariusze partii komunistycznej odpierali oczywiście pojawiające się na Zachodzie zarzuty o to, że konstytucja „proklamuje dyktaturę partii komunistycznej”, „prymat partii nad państwem” czy „niebezpieczne zespolenie organów partyjnych i państwowych”. Potrafili też swoiście uzasadnić szczególną rolę KPZR w życiu społeczeństwa radzieckiego. Jak stwierdził Breżniew: „Partia Komunistyczna jest awangardą narodu radzieckiego, jego najbardziej świadomą i postępową częścią, nierozdzielnie zjednoczoną z całym narodem. Partia nie ma innych interesów niż interesy narodu. Próba przeciwstawienia partii narodowi poprzez mówienie o «dyktaturze Partii» jest równoznaczna z próbą oddzielenia, powiedzmy, serca od całego ciała”, L.I. Brezhnev, *op. cit.*, s. 22.

¹³ Ch. Osakwe, *The Theories and Realities of Modern Soviet Constitutional Law: An Analysis of the 1977 USSR Constitution*, „University of Pennsylvania Law Review” 127 (1979), no. 5, s. 1390.

podejście do problematyki praw człowieka w konstytucji pokazywało, jaki charakter miał reżim polityczny w ZSRR i jakie były stosunki na linii państwo – jednostka. Państwo występowało tu jako wyłączny prawodawca, gwarant praw i wolności. Źródłem praw i wolności jednostki nie były ani jej przyrodzona godność, ani jakiś zewnętrzny, niezależny od woli rządzących, ład moralny. Po drugie, korzystanie z praw obywatelskich obwarowano w konstytucji licznymi ograniczeniami. I o ile jeszcze zastrzeżenie zawarte w art. 39, mówiące, że „Korzystanie przez obywateli z praw i wolności nie powinno szkodzić interesom społeczeństwa i państwa ani prawom innych obywateli”, mogłoby się równie dobrze znaleźć w konstytucji państwa demokratycznego, o tyle inne obwarowania, powiedzielibyśmy o charakterze ideologicznym, z duchem demokracji nie miały już nic wspólnego¹⁴. Chodzi mi tu m.in. o takie sformułowania, jak: „Obywatelom ZSRR, zgodnie z celami budowy komunizmu, gwarantuje się wolność pracy naukowej, technicznej i artystycznej” (art. 47), „Zgodnie z interesem ludu oraz w celu wzmocnienia i rozwoju ustroju socjalistycznego obywatelom ZSRR zapewnia się wolności: słowa, prasy, zgromadzeń, wieców, pochodów ulicznych i demonstracji” (art. 50) czy „Zgodnie z celami budowy komunizmu obywatele ZSRR mają prawo zrzeszać się w organizacjach publicznych [...]” (art. 51) (podkreślenia – M.W.). Konstytucyjne prawa i wolności obywatelskie nie miały zatem charakteru powszechnego, nie przysługiwały każdemu obywatelowi ZSRR, a jedynie tym, którzy nie sprzeciwiali się ideologii komunistycznej i monopolowi partii na sprawowanie władzy. Prawa i wolności obywatelskie były reglamentowane przez państwo¹⁵.

Egzegeza przepisów prawa, jakkolwiek istotna w politologicznej analizie reżimu politycznego, stanowi dla politologa jedynie punkt wyjścia, po którym należy zwrócić baczną uwagę na praktykę polityczną¹⁶. Ta zaś, jeśli chodzi o typologię reżimów politycznych, jest ważniejsza od płaszczyzny normatywnej. I o ile w konstytucji radzieckiej z 1977 r. uderza pewna ambiwalentność (rozwiązania demokratyczne, a może raczej pseudodemokratyczne, przeplatają się z elementami jawnie niedemokratycznymi czy wręcz antydemokratycznymi), o tyle praktyka polityczna nie

¹⁴ Warto przy tej okazji zwrócić uwagę, że cała Konstytucja ZSRR była dokumentem mocno zideologizowanym. Na przykład w art. 20 znalazł się słynny *passus* mówiący, że „Swobodny rozwój każdego jest warunkiem swobodnego rozwoju wszystkich”. Został on bezpośrednio zaczerpnięty z Manifestu komunistycznego (1848). Z kolei omawiany już przez nas art. 6, dotyczący kierowniczej roli partii komunistycznej, był wzorowany na odpowiednich przepisach Statutu KPZR (uchwalonego na XXII Zjeździe partii w październiku 1961 r.). Wyraźnie ideologiczny charakter miała także preambuła konstytucji. *Ibidem*, s. 1372, 1377, 1394.

¹⁵ Interesujący komentarz do tego zagadnienia napisał amerykański badacz Christopher Osakwe. Cytuję: „[...] prawo radzieckie podkreśla elementarny fakt każdego marksistowskiego socjalistycznego systemu prawnego: karta praw zawarta w konstytucji nie jest paktem samobójczym; jej gwarancje nie rozciągają się na tych, którzy sprzeciwiają się rządowi państwa”, *ibidem*, s. 1402.

¹⁶ Por. T. Langer, *Formy państwa socjalistycznego. Studium z teorii państwa i prawa*, Poznań 1972, s. 41.

pozostawiała już żadnych wątpliwości, z jakim ustrojem mieliśmy do czynienia. Jak pisał Walenty Baluk, „W Związku Radzieckim oficjalnie obowiązywał ustrój demokracji socjalistycznej oraz gospodarki centralnie planowanej, w rzeczywistości zaś był to system nakazowo-rozdzielczy, który cechowały: 1) twardy centralizm życia politycznego i ekonomicznego, 2) dominacja własności państwowej, 3) dominacja biurokracji partyjnej i radzieckiej oraz 4) brak swobód obywatelskich i ekonomicznych”¹⁷. Wbrew temu, co konstytucja mówiła o podmiocie władzy suwerennej w państwie (art. 2: „Cała władza w ZSRR należy do ludu”), prawdziwym suwerenem była KPZR, a nie demos¹⁸. Nie należy także przeceniać faktu, że konstytucja zawierała względnie szeroki katalog praw i wolności obywatelskich. „W praktyce nie znaczyło to wiele, ze względu zarówno na niską wartość normatywną konstytucji socjalistycznych, jak i znaną rozpiętość między prawem a praktyką jego stosowania w socjalistycznym państwie”¹⁹ – zauważył Wojciech Sokolewicz. Konstytucja miała jedynie deklaracyjny charakter, a w rzeczywistości istniało wiele ograniczeń – tylko formalnie nieskrępowanych – swobód obywatelskich²⁰. Owa rozbieżność między określonym w konstytucji modelem normatywnym a politycznymi realiami skłoniła pewnego badacza do oryginalnego wniosku. Nawiązując do słynnej Lincolnowskiej definicji demokracji, amerykański konstytucjonalista Christopher Osakwe stwierdził: „[...] nowa konstytucja [konstytucja ZSRR z 1977 r. – M.W.] kreuje błędny obraz ustroju radzieckiego jako rządów ludu, przez lud i dla ludu. W rzeczywistości jednak ustrój radziecki jest niczym innym jak rządami ludu, prowadzonymi przez partię, dla tych, którzy zapewnili sobie wielce pożądane błogosławieństwa partii”²¹.

Powyższe rozważania – z konieczności zwięzłe i syntetyczne – prowadzą do jednoznacznej konkluzji. Reżim polityczny ZSRR w przededniu objęcia władzy przez Gorbaczowa w żadnym razie nie był demokratyczny. Konstytucja radziecka z 1977 r., uznająca pewne zasady i instytucje demokratyczne, miała jedynie fasadowy charakter, a życie polityczne rządziło się własnymi regułami, dyktowanymi przez przywództwo partii komunistycznej. Skoro reżim ZSRR nie był demokratyczny, to najogólniej moglibyśmy przyporządkować go do grona autokracji (niedemokracji)²². Czy można jednak ściślej określić jego naturę? Wielu autorów uważa, że przez cały niemal siedemdziesięcioletni okres istnienia Związek Radziecki był

¹⁷ W. Baluk, *Nomenklatura – forma organizacji władzy w ZSRR oraz Federacji Rosyjskiej*, w: *Prawo, państwo, polityka. Monografia dedykowana Profesorowi Markowi Żmigrodzkiemu*, red. M. Michalczyk-Wlizło, M. Podolak, Lublin 2022, s. 54.

¹⁸ Ch. Osakwe, *op. cit.*, s. 1374–1375.

¹⁹ W. Sokolewicz, *Wpływ czynników zewnętrznych na konsolidację liberalnej demokracji w Polsce. Wymiar konstytucyjny*, w: *W kręgu zagadnień konstytucyjnych – Profesorowi Eugeniuszowi Zwierzchowskiemu w darze*, red. M. Kudej, Katowice 1999, s. 21, za: J. Kowalski, *op. cit.*, s. 93.

²⁰ A. Bosiacki, *op. cit.*, s. 258.

²¹ Ch. Osakwe, *op. cit.*, s. 1375.

²² Por. W. Sokół, *Autokracja*, w: *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Pojęcia, teorie i metody*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Warszawa 2016, s. 73.

państwem totalitarnym²³. Znajdujemy też w literaturze bardziej zniuansowane oceny, które opierają się na rozróżnieniu dwóch zasadniczych okresów w historii ZSRR – stalinowskiego i poststalinowskiego. Jeśli zatem w pierwszym, związanym z latami bezpośrednich rządów Józefa Stalina (od wczesnych lat trzydziestych XX w. do jego śmierci w 1953 r.), ustroj radziecki nosił wszelkie znamiona totalitaryzmu, to w drugim (od Nikity Chruszczowa do Konstantina Czernienki) Związek Radziecki stanowił mniej oczywisty przypadek. W sumie jednak różnice między tymi okresami były na tyle poważne, że uzasadniają one to pojęciowe rozróżnienie. Zatem określenie „totalitarny” powinniśmy rezerwować dla opisu społeczeństwa zamkniętego i masowych represji doby stalinowskiej, natomiast późniejszy okres (od roku 1953, względnie 1956, do Gorbaczowa) zasługuje na odrębne miano. Wybitny brytyjski sowietolog Archie Brown używa w tym kontekście terminu „posttotalitarny autorytaryzm” (ang. *post-totalitarian authoritarianism*). Reżim, który odziedziczył w 1985 r. ostatni gensek, nie był zatem totalitarny, ale raczej „wysoce autorytarny”²⁴.

Od reformy społeczno-ekonomicznej do przemian społeczno-politycznych

W pierwszych miesiącach po objęciu władzy Gorbaczow i jego stronnicy kładli nacisk na reformy ekonomiczno-społeczne i pobudzenie wzrostu gospodarczego. Celem polityki było przezwyciężenie wieloletniej stagnacji (ros. *zastoj*) odziedziczonej po czasach Leonida Breżniewa²⁵. Jeszcze kilka miesięcy przed wyborem na stanowisko sekretarza generalnego, w grudniu 1984 r. Gorbaczow oświadczył, że „przyspieszenie postępu społecznego i gospodarczego” uznaje za „najważniejsze zadanie naszych czasów”²⁶. Idea „przyspieszenia” (ros. *uskorienije*) stała się sztandarowym hasłem jego wczesnych rządów.

W przemówieniu wygłoszonym podczas plenum KC w kwietniu 1985 r. Gorbaczow nadał wyraźny priorytet reformie gospodarczej. Zakładał, że daleko idące usprawnienie gospodarki otworzy drogę do naprawy innych dziedzin życia społecznego. „O rozwoju społeczeństwa radzieckiego zadecydują w stopniu zasadniczym zmiany jakościowe w gospodarce, jej przejście na ścieżkę intensywnego wzrostu i radykalny wzrost efektywności”²⁷ – mówił. Napotkawszy jednak problemy

²³ Zob. np.: M. Granat, *Federacja Rosyjska, w: Ustroje państw współczesnych*, t. 2, red. E. Gdulewicz, Lublin 2002, s. 141.

²⁴ Por. A. Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford 1996, s. 95, 158, 323.

²⁵ A. Achmatowicz, *Pierestrojka*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pierestrojka;3956-848.html> (dostęp: 30.04.2024).

²⁶ Cyt. za: J.M. Battle, *Uskorenie, Glasnost' and Perestroika: The Pattern of Reform under Gorbachev*, „Soviet Studies” 40 (1988), no. 3, s. 368.

²⁷ *Ibidem*, s. 368–369.

w realizacji swojego programu reform ekonomicznych, a przede wszystkim opór wewnątrz partii oraz ze strony biurokracji i dużej części społeczeństwa, Gorbaczow musiał zmienić taktykę. Zaczął zdawać sobie sprawę, że stagnacja gospodarcza jest nierozdzielnie związana z głębszym kryzysem moralnym, społecznym i kulturowym. Społeczeństwo radzieckie, pozbawione podmiotowości politycznej, a będące obiektem polityki władz, bierne, wychowane w duchu *homo sovieticus*, przyzwyczajone do bezwzględnej posłuszeństwa rządzącym i wykonywania poleceń, nie nadawało się na partnera w reformatorskich planach Gorbaczowa. Sekretarz generalny zrozumiał, że nie uda mu się zreformować gospodarki bez uprzedniego uzdrowienia stosunków społecznych, przezwyciężenia społecznej apatii i inercji. Aby pozyskać obywateli dla swojej sprawy i wyzwolić ich twórczą energię, trzeba było dać im odrobinę wolności i swobody wyrażania opinii. Nowym hasłem polityki stała się zatem „jawność” (*glasnost*)²⁸.

Zmiana sposobu myślenia przywódcy ZSRR i przesuwanie się środka ciężkości z reformy społeczno-ekonomicznej na społeczno-polityczną dokonywały się stopniowo w okresie pomiędzy kwietniowym plenum KC a XXVII Zjazdem KPZR w lutym–marcu 1986 r. W przemówieniu Gorbaczowa, wygłoszonym na zakończenie obrad XXVII Zjazdu, padły znamienne słowa: „Zapewnienie przyspieszenia oznacza umożliwienie inicjatywy i aktywności każdemu człowiekowi pracy, każdemu kolektywowi pracowniczemu, poprzez pogłębianie demokracji, stały rozwój socjalistycznego samorządu ludowego i zapewnienie większej otwartości w życiu Partii i społeczeństwa”²⁹. Większa otwartość rzeczywiście wkrótce się pojawiła. W prasie zaczęły ukazywać się artykuły podejmujące dotychczas nieobecne lub mało obecne tematy. Pisano otwarcie o niektórych problemach trapiących radzieckie społeczeństwo (m.in. o narkomanii, korupcji, upadku moralnym). Co jednak istotniejsze, po raz pierwszy zaczęto zwracać uwagę na konieczność zreformowania partii, uczynienia ją bardziej demokratyczną i odpowiedzialną. Jednym z dyskutowanych w mediach postulatów było wprowadzenie do życia partyjnego mechanizmów rywalizacji, dopuszczenie większej liczby kandydatów w wewnątrzpartyjnych wyborach³⁰.

Ten ostatni wątek został zręcznie podjęty przez Gorbaczowa. Już w czasie XXVII Zjazdu KPZR przemycił w swoim wystąpieniu następującą myśl: „[...] najwyraźniej nadszedł czas na wprowadzenie niezbędnych poprawek w naszych procedurach wyborczych”³¹. Część aparatu partyjnego niewątpliwie musiała być temu przeciwna, bowiem uderzyłoby to w ich utrwaloną pozycję i interesy. W tej sytuacji Gorbaczow znów zdecydował się na swoistą „ucieczkę do przodu”. Mierząc się z wewnątrzpartyjną opozycją, przekierował reformy na nowe tory. Coraz mocniej

²⁸ *Ibidem*, s. 370.

²⁹ M. Gorbachev, *Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress*, Moscow 1986, s. 127.

³⁰ J.M. Battle, *op. cit.*, s. 371–372.

³¹ M. Gorbachev, *op. cit.*, s. 72.

zaczął akcentować potrzebę „demokratyzacji”. Nie było to nowe hasło w jego retoryce politycznej, ale od styczniowego plenum KC w 1987 r. stało się ono bodaj jego najważniejszym postulatem, kolejnym słowem kluczem okresu *pieriestrojki*³². Na styczniowym plenum Gorbaczow stwierdził: „Potrzebujemy demokracji jak powietrza do oddychania”. I dalej: „[...] człowiek tylko wtedy może zaprowadzić porządek we własnym domu, kiedy czuje się w nim gospodarzem”³³. W swoim przemówieniu dużo śmieiej i bardziej szczegółowo mówił też o proponowanej reformie wyborczej³⁴.

Wypowiedzi Gorbaczowa na temat „demokratyzacji” nie należy brać dosłownie. Błędem byłoby rozumienie tego pojęcia w konwencjonalny, przyjęty na Zachodzie, sposób. „Demokrację” i „demokratyzację” przywódca ZSRR pojmował bowiem po swojemu. Jego intencją, przynajmniej w tamtym okresie, nie były zmiana reżimu, zastąpienie „demokracji socjalistycznej” prawdziwą demokracją. Chodziło raczej o radykalne usprawnienie tego ustroju, który zastał w 1985 r. „Demokratyzacja” oznaczała dla niego chęć tchnięcia nowego życia w skostniałe instytucje polityczne, ożywienia działalności partyjnej, dowartościowania systemu rad, uczynienia z nich prawdziwie „suwerennych i decyzyjnych organów”³⁵. Utożsamiał ją także z walką z rozmaitymi patologiami społecznymi i politycznymi, m.in. biurokratyzacją, prywatą czy nadużywaniem władzy. Jako receptę na te bolączki sugerował więcej krytycyzmu, otwartą i szczerą dyskusję, przywrócenie praworządności (forsowana od 1988 r. koncepcja „socjalistycznego państwa prawa”). Chciał także odnowienia partyjnych kadr poprzez kładzenie większego nacisku na osobiste kwalifikacje kandydatów, a nie pochodzenie społeczne³⁶. I choć w tych propozycjach widać pewne inspiracje rozwiązaniami praktykowanymi na Zachodzie, to Gorbaczow przedstawiał je jako swego rodzaju powrót do komunistycznych korzeni – ideałów „Wielkiej Rewolucji Październikowej” czy nauk Włodzimierza Lenina (*Nazad k Lieninu*)³⁷.

Ku zmianie systemowej

Podczas posiedzenia KC w styczniu 1987 r. Gorbaczow zapowiedział, że latem następnego roku odbędzie się specjalna konferencja KPZR „w celu omówienia spraw dalszej demokratyzacji życia partii i społeczeństwa jako całości”³⁸. Wydarzenie to,

³² J.M. Battle, *op. cit.*, s. 378.

³³ Cyt. za: M. Borucki, *Historia powszechna 1945–1999*, Warszawa 2000, s. 216.

³⁴ J.M. Battle, *op. cit.*, s. 377.

³⁵ S. White, ‘Democratisation’ in the USSR, „Soviet Studies” 42 (1990), no. 1, s. 3. Zob. też: A. Brown, *The Gorbachev Factor...*, s. 126, 155.

³⁶ Szerzej zob. S. White, *op. cit.*, s. 3–24.

³⁷ R. Czachor, *Rosyjski ruch dysydencki i protopartie polityczne w okresie pieriestrojki i głasnosti*, „Zeszyty Naukowe Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach. Studia z Nauk Społecznych” (2013), nr 6, s. 32.

³⁸ A. Brown, *The Gorbachev era*, w: *The Cambridge History of Russia*, vol. 3: *The Twentieth Century*, ed. R.G. Suny, Cambridge 2006, s. 321.

XIX Wszechzwiązkowa Konferencja Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (pierwsza od prawie 50 lat), okazało się punktem zwrotnym w procesie „przebudowy” ZSRR. Jak zauważył znawca rosyjskiej historii Brown, konferencja była momentem, kiedy Gorbaczow i jego sojusznicy porzucili strategię stopniowego reformowania istniejącego ustroju i wkroczyli na ścieżkę transformacji systemowej³⁹.

XIX Wszechzwiązkowa Konferencja KPZR obradowała w dniach 28 czerwca – 1 lipca 1988 r. W swoim przemówieniu przywódca ZSRR wezwał do „radykałnej reformy” systemu politycznego, a następnie przekonywał, że jest ona „kluczowa” dla rozwiązania innych problemów stojących przed społeczeństwem radzieckim. Główny postulat Gorbaczowa stanowiło przywrócenie należytej pozycji radom (kolegialnym organom przedstawicielskim władzy ludowej), w tym najważniejszej z nich – Radzie Najwyższej ZSRR. Napisałem „należytej”, ponieważ w świetle prawa radzieckiego ciała te powinny były odgrywać znacznie poważniejszą rolę, niż to czyniły w praktyce⁴⁰. W ramach reformy instytucjonalnej liczba miejsc w Radzie Najwyższej miała być zredukowana mniej więcej o 70% (z dotychczasowych 1500 do 400–450). Posiedzenia Rady odbywać się powinny częściej (wcześniej parlament zbierał się dwa razy w roku, a sesja każdorazowo trwała zaledwie kilka dni). Zreformowana Rada Najwyższa pełniłaby funkcję stałego organu ustawodawczego wyłanianego przez znacznie większy i zwoływany raz do roku Zjazd Deputowanych Ludowych. Ten ostatni, przypominający swoisty „superparlament”, miał być nową instytucją, dysponującą m.in. prawem zmiany konstytucji. Na czele całej struktury państwowej stać miał przewodniczący Rady Najwyższej ZSRR, posiadający prawo do desygnowania prezesa Rady Ministrów i kierujący pracami odtworzonego Prezydium⁴¹.

Propozycje Gorbaczowa spotkały się z szeroką aprobatą delegatów i już niebawem znalazły odzwierciedlenie w poprawkach do konstytucji uchwalonych 1 grudnia 1988 r. W wyniku tych zmian niezwykle silną pozycję w systemie politycznym uzyskał przewodniczący Rady Najwyższej, określany w literaturze zachodniej mianem prezydenta⁴². W świetle konstytucji był on „najwyższym urzędnikiem państwa

³⁹ *Ibidem*. Kilka lat później, w jednym z wywiadów dla prasy amerykańskiej, Gorbaczow stwierdził: „Podobnie jak inni reformatorzy przede mną, myślałem, że mamy system, który można ulepszyć. Zamiast tego dowiedziałem się, że mamy system, który należy wymienić”, *Interview with Mikhail Gorbachev by Colin Greer*, „Austin-American Statesman (Parade Magazine)” (23 I 1994), s. 4, cyt. za: A. Brown, *The Gorbachev Factor...*, s. 95.

⁴⁰ Znany radziecki autor, Michaił Woslenski, pisał: „Ośrodkami podejmowania decyzji [...] nie są Rady, tak mocno eksponowane w Konstytucji ZSRR, ale ciała, które nie są w niej wymienione. Są to komitety partyjne różnych szczebli: od Komitetu Centralnego po komitet rejonowy KPZR”, M. Восленский, *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, London 1990, s. 127.

⁴¹ S. White, *op. cit.*, s. 7.

⁴² V.N. Brovkin, *The Politics of Constitutional Reform: The New Power Structure and the Role of the Party*, „Cornell International Law Journal” 23 (1990), no. 2, s. 326.

radzieckiego”, reprezentującym je w kraju i w stosunkach międzynarodowych⁴³. W maju 1989 r. na pierwszego przewodniczącego Rady Najwyższej został wybrany Gorbaczow. Objąwszy to stanowisko, zyskał większą niezależność od partii. Swoją władzę mógł od teraz opierać nie tylko na funkcji, którą sprawował w aparacie partyjnym jako sekretarz generalny KPZR, ale także będąc najwyższym urzędnikiem w aparacie państwa, na dodatek umocowanym w konstytucji. Jak ocenił historyk Vladimir Brovkin, Gorbaczow stworzył silny aparat państwowy jako alternatywę dla „ociągającego się w procesie reform aparatu partyjnego”⁴⁴.

Dysponując ogromną władzą jako przewodniczący, Gorbaczow lepiej zabezpieczył się przed powtórką sytuacji, która umożliwiła obalenie Chruszczowa: samo głosowanie w Biurze Politycznym i KC nie wystarczyłoby, aby go obalić. Podczas gdy przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej był wcześniej figurantem, Gorbaczow dzierżył realną władzę. On jednak szukał czegoś więcej niż tylko dodatkowej ochrony swojej władzy w procesie przebudowy organów centralnych. Drugim celem Gorbaczowa było wytyczenie sfer kompetencji pomiędzy KC i Biurem Politycznym z jednej strony, a Legislaturą i Radą Ministrów z drugiej. Parlament miał opracowywać ustawy zgodnie z jego programem, a rolą Rady Ministrów [...] było wdrażanie tych praw i polityk. [...] Gdyby Biuro Polityczne sprzeciwiło się jego polityce, Gorbaczow nadal mógłby ją wprowadzić za pośrednictwem legislatury, omijając w ten sposób Biuro Polityczne⁴⁵.

Dalsza konsolidacja władzy przez Gorbaczowa nastąpiła w marcu 1990 r., gdy na III Zjeździe Deputowanych Ludowych został wybrany na kolejne już nowe stanowisko w aparacie państwa – prezydenta ZSRR. Znowelizowana przez parlament konstytucja powierzyła prezydentowi funkcję „głowy państwa radzieckiego” (art. 127). Warto podkreślić, że przyjęto model prezydentury władczej, wzorowany po części na rozwiązaniach amerykańskich, po części francuskich. Brytyjski politolog Martin McCauley tak skomentował tę zmianę: „Na papierze Gorbaczow zrealizował swoje ambicje: był teraz głównym decydem i w istocie konstytucyjnym dyktatorem. Jego władza, czy też zdolność do podejmowania decyzji, nigdy nie były większe”⁴⁶. Nowy ośrodek prezydencki (wraz z utworzoną w marcu 1990 r. prezydencką administracją, m.in. Radą Prezydencką i Radą Federacji) odbierał pozycję wszechwładnemu do tej pory Biuru Politycznemu KC KPZR⁴⁷.

⁴³ Por. art. 120 znowelizowanej Konstytucji ZSRR.

⁴⁴ V.N. Brovkin, *op. cit.*, s. 326.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 326–327.

⁴⁶ M. McCauley, *The U.S.S.R. from 1953 to 1991*, <https://www.britannica.com/place/Soviet-Union/The-U-S-S-R-from-1953-to-1991> (dostęp: 22.05.2024).

⁴⁷ A. Brown, *The Gorbachev era...*, s. 329–330. Szerzej na temat administracji prezydenckiej zob. Th.W. Karasik, B. Horrigan, *Gorbachev's Presidential Council*, RAND Paper, August 1990, s. 1–16.

*Pieriestrojka rewolucyjna*⁴⁸

Prawdziwy przełom w procesie transformacji systemu politycznego ZSRR nastąpił w latach 1988–1990. Doszło wówczas do zakwestionowania dwóch fundamentalnych zasad (a może lepiej: dogmatów) tzw. konstytucjonalizmu socjalistycznego – kierowniczej roli partii komunistycznej oraz „centralizmu demokratycznego”⁴⁹. Utrata przez KPZR dominującej pozycji politycznej związana była z powstaniem lub wzmocnieniem konkurencyjnych ośrodków władzy. Nowo utworzone organy państwa – zwłaszcza Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR oraz prezydent ZSRR – odebrały monopol na władzę organom partyjnym, w tym zajmującemu szczególne, nadrzędne miejsce w strukturze władzy Biuro Politycznemu KC KPZR. Istniejące zaś wcześniej organy państwa – np. Rada Ministrów ZSRR – zyskały większą niezależność na skutek likwidacji większości komórek organizacyjnych partii zajmujących się nadzorowaniem polityki gospodarczej rządu (wydziały i sekcje „ekonomiczne” w KC)⁵⁰. Oznaczało to, że charakterystyczne dla reżimów totalitarnych zjawiska współistnienia dwóch źródeł władzy – partii i państwa, przenikania się ich struktur, dublowania stanowisk oraz prymatu polityki nad prawem, zaczynają ustępować miejsca rozwiązaniom właściwym światu zachodniemu – pluralizmowi politycznemu, podziałowi władzy i rządowi prawa. Ogólnie rzecz biorąc, kres monopartyjności położyła nowelizacja Konstytucji ZSRR uchwalona na III Zjeździe Deputowanych Ludowych w marcu 1990 r.⁵¹ Z kolei „centralizm demokratyczny” – koncepcja wewnętrznie sprzeczna, z demokracją niemająca nic wspólnego, a jedynie z samym centralizmem⁵² – został porzucony w momencie przeprowadzenia pierwszych rywalizacyjnych (ale jeszcze nie wielopartyjnych) wyborów parlamentarnych w marcu 1989 r.

Zmiany polityczne i ustrojowe na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych miały bez wątpienia charakter systemowy⁵³. Czy dotyczyły jednak istoty

⁴⁸ Por. A. Achmatowicz, *op. cit.*

⁴⁹ A. Brown, *The Gorbachev era...*, s. 328–329.

⁵⁰ Szerzej zob. G.M. Hahn, *The First Reorganisation of the CPSU Central Committee Apparatus under Perestroika*, „Europe-Asia Studies” 49 (1997), no. 2, s. 281–302.

⁵¹ Закон СССР от 14 марта 1990 года № 1360-I „Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР”.

⁵² Michał Kasiński stwierdził: „Koncepcja centralizmu demokratycznego była wewnętrznie sprzeczna i to nie w sensie dialektycznym, lecz bliższym zwykłego oksymoronu. W praktyce bowiem koncepcja ta mogła być realizowana tylko połowicznie: zapewniała jedność kierownictwa, wyrażającą się w jednolitej woli płynącej ze szczybla centralnego, jedność całego aparatu partyjnego i państwowego, hierarchiczne podporządkowanie organów niższych organom wyżej stojącym, kontrolę wykonywania, sprawowaną przez organy wyższe w stosunku do niższych. Te same czynniki wykluczały natomiast rzeczywistą demokrację wewnątrz partii, w relacjach między partią a organami państwowymi oraz między tymi organami a społeczeństwem”, M. Kasiński, *Oblicza centralizmu demokratycznego – próba interpretacji procesu historycznego*, w: *Decentralizacja i centralizacja administracji publicznej. Współczesny wymiar w teorii i praktyce*, red. B. Jaworska-Dębska, E. Olejniczak-Szałowska, R. Budzisz, Warszawa–Łódź 2019, s. 24.

⁵³ A. Brown, *The Gorbachev era...*, s. 325 i n.

reżimu politycznego, czyli sposobu, w jaki władza traktowała obywateli?⁵⁴ Nasuwa się odpowiedź negatywna. Polityka *pieriestrojki* z pozoru oznaczała upodmiotowienie społeczeństwa, uznanie jego aktywnej roli w systemie politycznym oraz tego, że wola ludu ma moc sprawczą. Zdawała się zatem wnosić te elementy, których wcześniej brakowało w ustroju radzieckim⁵⁵. Dobitym wyrazem politycznego upodmiotowienia obywateli miała być decyzja o wyłonieniu nowego organu władzy państwowej – Zjazdu Deputowanych Ludowych – w drodze rywalizacyjnych wyborów. Przeprowadzone w marcu 1989 r. wybory były pod wieloma względami wyjątkowe. Po raz pierwszy w historii ZSRR obywatele wybierali swoich przedstawicieli do parlamentu związkowego spośród dwóch lub więcej kandydatów⁵⁶. O głosy wyborców zabiegali kandydaci prezentujący różne platformy wyborcze. Prawo do zgłaszania kandydatów na deputowanych – zarezerwowane wcześniej dla partii komunistycznej i tolerowanych przez nią organizacji i grup społecznych – rozszerzono teraz na wyborców. Po raz pierwszy zagwarantowano również tajność głosowania⁵⁷.

Za fasadą demokratycznych (czy raczej quasi-demokratycznych) wyborów kryły się jednak rzeczywiste intencje sekretarza generalnego KPZR i jego stronników.

⁵⁴ Tak istotę reżimu politycznego ujmuje wielu autorów. Na przykład Tomasz Słomka stwierdził, że biorąc pod uwagę kryterium stosunku rządzących do obywateli, wyróżnić można dwa modele reżimu politycznego: 1) taki, w którym władza traktuje obywateli podmiotowo; 2) taki, w którym władza traktuje obywateli przedmiotowo. W ramach pierwszego modelu występuje w państwie wyraźny prymat jednostki (człowieka, obywatela) w stosunku do państwa i władzy; reżim polityczny ma charakter demokratyczny i liberalny. W drugim przypadku jednostka i społeczeństwo występują w roli poddanych władzy politycznej. Zob. T. Słomka, *Reżim polityczny*, w: *Encyklopedia politologii*, t. 2: *Instytucje i systemy polityczne*, red. B. Dziemidok-Olszewska, W. Sokół, Warszawa 2012, s. 476.

⁵⁵ „Rosyjski komunizm wytworzył sytuację permanentnego konfliktu na poziomie rządzących i rządzonych. Władza w Rosji nigdy nie identyfikowała się z masami, te (może poza okresem wojny ojczyźnianej lat 1941–1945) były jej zazwyczaj obojętne lub wrogie. Reżim oparty na «wschodnio-despotycznym» odrzuceniu jednostki żył niezależnie od człowieka, a bardzo często wbrew niemu”, A.R. Bartnicki, *Borys Jelcyń. Przywództwo w pułapce uwarunkowań – mechanizmy zmiany i kontynuacji*, Białystok 2016, s. 32, cyt. za: A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja 1991–1993. W kierunku demokracji?*, w: *Prawo, państwo, polityka...*, s. 474.

⁵⁶ Wcześniejsze wybory parlamentarne w Związku Radzieckim (wybory do Rady Najwyższej ZSRR w latach 1937–1984) nie miały charakteru rywalizacyjnego. O każdy mandat parlamentarny ubiegał się zawsze tylko jeden kandydat. Radziecki wyborca nie mógł zatem dokonać wyboru między różnymi kandydatami, partiami politycznymi czy platformami wyborczymi. Selekcja elit rządzących przez obywateli nie należała zresztą do funkcji, które spełniać miały wybory w ZSRR. Rolą wyborów było mobilizowanie społeczeństwa i wyrażanie poparcia dla partii komunistycznej i istniejącego reżimu. Nazywanie tych praktyk wyborami stanowi w istocie semantyczne nadużycie. Por. F.Ch. Barghoorn, *Politics in the USSR*, Boston 1972, s. 246.

⁵⁷ Obszerną analizę marcowych wyborów do parlamentu związkowego zaprezentował Peter Lentini. Zob. P. Lentini, *Electoral Reform in the Former USSR and Russian Federation, 1989–1993: Continuity, Contradiction and Departure*, niepublikowana rozprawa doktorska, Glasgow University, Glasgow 1996, s. 71–118.

Jak zauważył jeden z badaczy: „Kilka czynników skłoniło Gorbaczowa do zainicjowania reformy prawa wyborczego i zmiany sowieckiego systemu wyborczego z systemu «aklamacyjnego» na wariant «ograniczonego wyboru»; żaden jednak nie miał na celu osłabienia kontroli partii nad społeczeństwem ani podważenia jej hegemonii w systemie politycznym”⁵⁸. Wiele wskazuje na to, że Gorbaczow pozostawał wierny ideologii marksizmu-leninizmu i nie zamierzał przekształcać Związku Radzieckiego w liberalną demokrację na zachodnią modłę, a przynajmniej jeszcze nie w tamtym czasie⁵⁹. Jego działania należy raczej interpretować w kategoriach walki o władzę pomiędzy reformatorską a konserwatywną frakcją w ramach KPZR⁶⁰. Wybory z marca 1989 r. miały nie tylko wyłonić nowy parlament związkowy, zdolny do przeprowadzenia trudnej reformy gospodarczej, ale także osłabić zwolenników utrzymania *status quo*. Wybory i wyborcy zostali więc potraktowani instrumentalnie – jako narzędzie nacisku w rozgrywce frakcyjnej, „ludowy bicz” na oponentów politycznych⁶¹. Istota reżimu politycznego nie uległa zatem zasadniczej zmianie w porównaniu z okresem sprzed *pieriestrojki*. Nadal mieliśmy do czynienia z sytuacją, w której „władza traktuje obywateli przedmiotowo”, a „jednostka i społeczeństwo występują w roli poddanych władzy politycznej”⁶².

Niezależnie od intencji Gorbaczowa wybory parlamentarne z marca 1989 r. istotnie zmieniły kierunek przeobrażeń systemu politycznego ZSRR. „Rewolucja realizowana od góry”, która miała odnowić elitę władzy, zmodernizować państwo i uzdrowić gospodarkę, ale jednocześnie zachować dominujący wpływ partii komunistycznej, przerodziła się w żywiołowy proces demokratyzacji reżimu,

⁵⁸ *Ibidem*, s. 75.

⁵⁹ Por. A. Brown, *The Gorbachev era...*, s. 331.

⁶⁰ C. Young, *The Strategy of Political Liberalization: A Comparative View of Gorbachev's Reforms*, „World Politics” 45 (1992), no. 1, s. 60–63.

⁶¹ Inną, łaskawszą dla Gorbaczowa interpretację polityki *pieriestrojki* przedstawił John Gooding. Zaobserwował on, że rosyjscy władcy realizujący „rewolucję odgórną” (*revolution from above*), poczynawszy od Piotra Wielkiego, modernizowali państwo po to, aby zachować istniejący ład polityczny. Forsowali pewne zmiany, nie licząc się ze zdaniem poddanych, traktując ich jak bezwolny obiekt, a nigdy w sposób podmiotowy. Polityka Gorbaczowa z kolei usiłowała aktywizować masy i stworzyć społeczeństwo prawdziwie obywatelskie (*participatory society*). Zob. J. Gooding, *Perestroika as Revolution from within: An Interpretation*, „The Russian Review” 51 (1992), no. 1, s. 36–37.

⁶² Cyt. za: T. Słomka, *op. cit.*, s. 476. Należy również pamiętać, że wybory marcowe nie były ani wolne, ani uczciwe. Po pierwsze, nie wszyscy deputowani ludowi pochodzili z wyborów powszechnych. Jedna trzecia miejsc w nowym parlamencie została prawnie zarezerwowana dla delegatów określonych „organizacji społecznych” (w tym sto mandatów dla samej KPZR). Po drugie, nie o każde miejsce toczyła się rywalizacja wyborcza. W wielu okręgach wyborczych, wzorem wcześniejszej praktyki, zgłoszono tylko jednego kandydata. Po trzecie, żadna inna partia polityczna poza KPZR nie mogła ubiegać się o mandaty. Partia komunistyczna zachowała dominującą pozycję podczas całej kampanii wyborczej. Zatem, mimo pewnych odstępstw od wcześniejszej praktyki wyborczej i liberalizacji prawa wyborczego, trudno mówić o jakiejś poważniejszej, jakościowej zmianie instytucji wyborów za rządów Gorbaczowa – przynajmniej do końca lat osiemdziesiątych. P. Lentini, *op. cit.*, s. 72, 113.

w którym coraz ważniejszą rolę zaczęli odgrywać obywatele⁶³. Nowo wyłoniony Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR stał się namiastką prawdziwego parlamentu oraz miejscem narodzin zinstytucjonalizowanej opozycji politycznej. Pierwsza sesja parlamentu, która rozpoczęła się 25 maja 1989 r., stworzyła okazję do ożywionej dyskusji parlamentarnej – swobodnej jak nigdy dotąd, szeroko relacjonowanej w mediach i śledzonej z uwagą przez miliony mieszkańców ZSRR⁶⁴. Jeszcze podczas tej sesji zawiązała się w parlamencie grupa radykalnych posłów, skupiona wokół znanego działacza praw człowieka i dysydenta Andrieja Sacharowa i stawiająca sobie za cel transformację reżimu politycznego ZSRR – od totalitaryzmu do demokracji⁶⁵. Frakcja ta, zwana Międzyregionalną Grupą Deputowanych (MGD), była pierwszą legalną opozycją parlamentarną w Związku Radzieckim.

Strategia liberalizacji politycznej, którą obrał sekretarz generalny KPZR, okazała się częściowo skuteczna. Gorbaczowowi udało się przekształcić strukturę władzy zgodnie z własnymi oczekiwaniami i wymienić znaczną część elity politycznej. Wprowadzenie instytucji rywalizacyjnych wyborów i zwiększenie uprawnień wyborcy wzmocniły legitymację nowego parlamentu związkowego względem jego poprzednika (Rady Najwyższej ZSRR sprzed reformy). Skutkiem tych działań było także przesunięcie ośrodka władzy politycznej z aparatu partyjnego do aparatu państwowego, czemu sprzyjały dodatkowo polityka *glasnosti* oraz zwiększone zainteresowanie obywateli debatą parlamentarną. Dokonała się również wymiana elity politycznej. Szacuje się, że 88% deputowanych ludowych zdobyło mandat po raz pierwszy⁶⁶. Jednocześnie wybory ujawniły poważny kryzys zaufania do przywództwa partii komunistycznej i doprowadziły do erozji legitymacji reżimu politycznego. Wielu lokalnych liderów KPZR doznało druzgocącej porażki w tych wyborach. W wielkich miastach (Moskwie, Leningradzie) kandydaci cieszący się poparciem aparatu partyjnego przegrali rywalizację wyborczą ze zwolennikami radykalnych reform. Załamał się tym samym dotychczasowy mechanizm legitymizacji władzy. System mianowań na stanowiska państwowe, oparty na rekomendacji partii komunistycznej (nomenklatura)⁶⁷, ustępował miejsca nowej formule legitymizacyjnej – rywalizacyjnym wyborom.

⁶³ Por. A. Stępień-Kuczyńska, *Michał Gorbaczow a idea i praktyka pieriestrojki*, Łódź 2016, s. 13.

⁶⁴ Znaczenie tych obrad podkreślił jeden z publicystów: „I Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR [...] był demokratycznym trzęsieniem ziemi, ciosem w ustanowiony przez Stalina jeszcze system polityczny, w monopol partii komunistycznej”, W. Radziwinowicz, *Zapomniany łyk rosyjskiej wolności*, „Gazeta Wyborcza” (28 V 2009), nr 124, s. 22.

⁶⁵ Por. D.R. Marples, *op. cit.*, s. 139.

⁶⁶ S. White, R. Rose, I. McAllister, *How Russia Votes*, Chatham, NJ 1997, s. 29.

⁶⁷ Termin „nomenklatura” oznacza ogół osób piastujących najwyższe stanowiska państwowe lub szerzej – grupę ludzi pełniących funkcje kierownicze w aparacie państwa, przedsiębiorstwach państwowych, instytucjach kulturalnych, naukowych, oświatowych etc. Szacuje się, że nomenklatura była grupą społeczną liczącą od 500 do 700 tys. osób, a wraz z członkami rodzin – ok. 3 mln, co stanowiło 1,5% całej populacji ZSRR. Zdaniem niektórych badaczy nomenklatura była nie tyle wykonawcą woli elity władzy, co autentyczną elitą rządzącą w społeczeństwie radzieckim.

Wybory z marca 1989 r. na Zjazd Deputowanych Ludowych pomogły Gorbaczowowi zmarginalizować konserwatywną opozycję w ramach KPZR, ale wykreowały nowego przeciwnika – radykalnych demokratów⁶⁸. Ich pozycja w parlamencie nie była wprawdzie silna⁶⁹, jednak wpływ, który wywarli na kierunek i tempo przeobrażeń systemu politycznego ZSRR, był niewspółmiernie duży⁷⁰. Jeden z czołowych postulatów tej grupy stanowiło uchylene art. 6 Konstytucji ZSRR, dotyczącego wiodącej roli partii komunistycznej. Jurij Afanasjew, współprzewodniczący MGD, wypowiedział się w tej sprawie bardzo jasno podczas II Zjazdu Deputowanych Ludowych w grudniu 1989 r.: „Jesteśmy przeciwni zadekretowanej [w konstytucji – M.W.] wiodącej roli KPZR, to znaczy [...] monopolowi władzy KPZR, który doprowadził kraj do niesłychanych nieszczęść. Jesteśmy przeciwni bezpośredniej ingerencji aparatu partyjnego, Politbiura i Komitetu Centralnego, w państwową, gospodarczą i inne sfery życia społecznego. Powinny one należeć wyłącznie do kompetencji rad na mocy prawa”⁷¹. Podjęta wówczas przez demokratów próba zmiany systemu monopartyjnego na wielopartyjny nie powiodła się, jednak już niecałe trzy miesiące później kolejna próba odniosła sukces. W marcu 1990 r. III Zjazd Deputowanych Ludowych przegłosował zmianę konstytucji polegającą na usunięciu z art. 6 przepisu o „kierowniczej i przewodniej” roli KPZR. W nowym brzmieniu artykuł ten wspominał teraz „inne partie polityczne” i przyznawał im prawo „uczestniczenia w kształtowaniu polityki państwa radzieckiego oraz w zarządzaniu sprawami państwowymi i publicznymi”⁷².

Kolejnym kamieniem milowym w procesie transformacji systemowej ZSRR stały się wybory parlamentarne w Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (RFSRR) w marcu 1990 r. Wybory deputowanych ludowych RFSRR były bardziej demokratyczne i w większym stopniu rywalizacyjne niż ogólnozwiązkowe wybory parlamentarne przeprowadzone rok wcześniej. Przede wszystkim rosyjskie prawo wyborcze nie rezerwowało żadnej puli miejsc dla „organizacji społecznych”. Poluzowano także procedury zgłaszania kandydatów. Wszystkie mandaty były obsadzane w systemie większościowym w jednomandatowych okręgach wyborczych. Jeżeli żaden z kandydatów nie uzyskał ponad 50% głosów, dwa tygodnie później odbywało się powtórne głosowanie, w którym rywalizowali dwaj

Władimir Lepiechin stwierdził, że w latach osiemdziesiątych klany nomenklaturowe występowały jako podstawowy podmiot władzy państwowej, podporządkowując swoim interesom nawet organy partyjne. Oznaczałoby to, że przysługiwał im przymiot suwerenności. Zob. В.А. Лепехин, *Лоббизм в России и проблемы его правового регулирования*, „Политические исследования” (1998), № 4, za: W. Baluk, *op. cit.*, s. 54–56.

⁶⁸ Por. C. Young, *op. cit.*, s. 60–63.

⁶⁹ Międzyregionalna Grupa Deputowanych zrzeszała początkowo 316 członków, w parlamencie zaś zasiadało ogółem 2250 posłów.

⁷⁰ M.A. Weigle, *Russia's Liberal Project. State-Society Relations in the Transition from Communism*, University Park, PA 2000, s. 150.

⁷¹ Cyt. za: V.N. Brovkin, *op. cit.*, s. 329.

⁷² Закон СССР от 14 марта 1990 года...

najlepsi kandydaci z pierwszej tury⁷³. Wybory nie były jednak ani wolne, ani wielopartyjne, jako że Konstytucja RFSRR z 1978 r. wciąż zawierała wówczas przepis mówiący o „kierowniczej i przewodniej” roli KPZR (zmieniono go dopiero w czerwcu 1990 r.)⁷⁴, a stosowny przepis konstytucyjny na poziomie ogólnozwiązkowym został znowelizowany – jak pamiętamy – 14 marca 1990 r., więc w trakcie drugiej tury wyborów parlamentarnych w RFSRR. Zbyt późno, żeby inne partie mogły się uformować. Nie przeszkodziło to jednak demokratom w zawarciu szeregów i odniesieniu bezprecedensowego sukcesu wyborczego. Zawiazawszy na początku 1990 r. nową organizację o nazwie Demokratyczna Rosja, będącą swoistą federacją wielu grup opozycyjnych i koordynującą ich działania w trakcie kampanii wyborczej, demokraci zdobyli około jedną trzecią mandatów w liczącym łącznie 1068 miejsc parlamencie RFSRR⁷⁵. Większość nowo wybranych deputowanych stanowili wprawdzie członkowie partii komunistycznej (aż 86%, tyle samo co w przypadku wybranego rok wcześniej Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR), jednak znaczna część z nich popierała program Demokratycznej Rosji i uważano ich za część szeroko rozumianego bloku demokratycznego⁷⁶. Formalna przynależność do KPZR przestała więc być miarodajnym wskaźnikiem sympatii politycznych i poparcia dla systemu.

Jednym z członków partii komunistycznej, który dostał się do nowego parlamentu, był Boris Jelcyn, początkowo protegowany Gorbaczowa i wykonawca jego poleceń, a później jego otwarty krytyk i zwolennik bardziej radykalnych reform. Stał się nawet jednym z liderów opozycyjnej MGD w parlamencie ZSRR⁷⁷. Jego pozycja w strukturze władzy – zwłaszcza po wyborach parlamentarnych z marca 1989 r., w których uzyskał doskonały wynik – zaczęła stopniowo rosnąć, gdy tymczasem popularność Gorbaczowa dość szybko topniała. Sekretarz generalny starał się lawirować pomiędzy różnymi frakcjami w KPZR, jednak z coraz gorszym skutkiem, ponieważ tracił zaufanie zarówno „twardogłowych” komunistów, jak i tych, którzy chcieli zmieniać ustrój szybciej. Pod koniec maja 1990 r. Jelcyn został wybrany na przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR – najwyższe stanowisko w ówczesnej Rosji. Jego kandydaturę wysunęła Demokratyczna Rosja. W trzeciej turze głosowania Jelcyn pokonał kandydata komunistów – prezesa Rady Ministrów RFSRR Aleksandra Własowa⁷⁸. Gorbaczow stanowczo sprzeciwiał się

⁷³ M. McFaul, *Russian Electoral Trends*, w: *Russian Politics. Challenges of Democratization*, ed. Z. Barany, R.G. Moser, Cambridge 2001, s. 38.

⁷⁴ Рог. Закон РСФСР от 16 июня 1990 года № 38-1 „Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) РСФСР”.

⁷⁵ M. McFaul, *op. cit.*, s. 40.

⁷⁶ N.C. Levine, *The Emerging Political Party System in Russia: 1986–1992*, niepublikowana praca magisterska, McMaster University, Hamilton 1995, s. 80.

⁷⁷ Na temat tarć między Jelcynem a Gorbaczowem zob. A.R. Bartnicki, *Konflikt między Gorbaczowem a Jelcynem 1987–1991*, „Polityka i Społeczeństwo” (2021), nr 4 (19), s. 5–17.

⁷⁸ A.B. Иванченко, A.E. Любарев, *Российские выборы от перестройки до суверенной демократии*, Москва 2006, c. 36.

takiemu wynikowi, obawiając się, że Jelcyn wykorzysta rosnące nastroje niepodległościowe w Rosji do realizacji własnych ambicji⁷⁹. Brytyjski politolog Richard Sakwa pisał: „Było jasne, że podjęte przez Gorbaczowa próby ożywienia systemu sowieckiego poprzez reformę komunizmu nie powiodły się; republiki związkowe ZSRR zaczęły brać odpowiedzialność za swoje własne sprawy. Blokada przełomu demokratycznego przez ogólnozwiązkowe centrum spowodowała, że bunt przeciwko reżimowi komunistycznemu przybrał formy narodowe”⁸⁰.

Najważniejszym tego przejawem było uchwalenie przez rosyjski parlament 12 czerwca 1990 r. deklaracji „O suwerenności państwowej RFSRR”⁸¹. W dokumencie tym Kongres Delegatów Ludowych RFSRR „uroczyście proklamował” suwerenność państwową RFSRR i deklarował „determinację w tworzeniu demokratycznego państwa prawa w ramach odnowionego ZSRR”. Deklaracja głosiła zasadę zwierzchnictwa narodu, który miał sprawować władzę państwową bezpośrednio lub poprzez organy przedstawicielskie (art. 3), gwarantowała obywatelom i bezpaństwowcom prawa i wolności przewidziane w powszechnie uznanych normach prawa międzynarodowego (art. 10), zapewniała wszystkim partiom politycznym równość wobec prawa (art. 12) oraz wprowadzała podział władzy (art. 13). Daleko idące konsekwencje miał ten fragment deklaracji, który mówił o pierwszeństwie konstytucji i ustaw RFSRR nad prawem związkowym (art. 5)⁸². Stanowisko rosyjskiego parlamentu przyczyniło się do zaostrzenia sporu kompetencyjnego między organami państwowymi (ZSRR) a republikańskimi (RFSRR). Rozpoczęła się „wojna praw” (ros. *wojna zakonów*), która doprowadziła do anarchizacji życia politycznego. W ślad za rosyjskim ustawodawcą parlamenty kolejnych republik związkowych ogłaszały suwerenność (wydarzenia znane jako „parada suwerenności”). Gorbaczow stwierdził później, że „nieodpowiedzialne działania Jelcyna” wywołały lawinę, która przyspieszyła rozpad Związku Radzieckiego⁸³. 26 grudnia 1991 r. stał się on faktem. Największe państwo świata przestało istnieć.

Zakończenie

„W żadnym okresie w czasie pokoju w XX-wiecznej Rosji nie nastąpiły tak dramatyczne zmiany jak w latach 1985–1991”⁸⁴. Ta opinia Browna – choć może przesadzona – uzmysławia nam wyjątkowość *pieriestrojki*, jej gwałtowny przebieg i ogrom zmian, jakie przyniosła. Szczególnie od przełomu lat osiemdziesiątych

⁷⁹ R. Sakwa, *Russian Politics and Society*, London 2002, s. 17.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ Zob. Декларация от 12 июня 1990 года № 22-1 „О государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики”.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Za: R. Sakwa, *op. cit.*, s. 18.

⁸⁴ A. Brown, *The Gorbachev era...*, s. 316.

i dziewięćdziesiątych, kiedy przybrała postać rewolucyjną⁸⁵. Podobnie jak inne rewolucje, pociągnęła ona za sobą ofiary (by wspomnieć choćby krwawe właśnie etniczne na Zakaukaziu czy tzw. wydarzenia styczniowe na Litwie)⁸⁶, ale rozmiar przemocy był relatywnie niewielki, biorąc pod uwagę zasięg i intensywność przemian społeczno-politycznych. Kierunek przeobrażeń dyktowała początkowo partia komunistyczna, a ściślej jej kierownictwo z sekretarzem generalnym na czele, ale logika wydarzeń zmieniła się po pierwszych częściowo rywalizacyjnych wyborach do parlamentu w marcu 1989 r.⁸⁷ Wpływ na politykę zyskali nowi aktorzy polityczni – opozycja parlamentarna i społeczeństwo jako całość. Nastąpiła pluralizacja życia publicznego, której formalnym wyrazem stało się uchylenie dwóch konstytucyjnych zasad ustroju radzieckiego – kierowniczej roli partii komunistycznej oraz centralizmu demokratycznego. Obywatele, pozbawieni dotąd praw politycznych (deprywacja polityczna), zaczęli na większą skalę organizować się i tworzyć nowe niezależne grupy polityczne; część z nich przekształciła się później w masowe ruchy (przede wszystkim Demokratyczna Rosja). Tymczasem pozycja Gorbaczowa, którego popularność w Związku Radzieckim osiągnęła swoje apogeum w okresie wyborów na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR i bezpośrednio po nich⁸⁸, zaczęła słabnąć. Wraz z dowartościowaniem instytucji wyborów oraz organów przedstawicielskich sekretarz generalny pozbawił się pewnych instrumentów oddziaływania politycznego. „Gdy polityka nabrała formy publicznej i parlamentarnej, mistrzostwo Gorbaczowa w prowadzeniu biurokratycznych intryg przestało mieć znaczenie”⁸⁹. Gorbaczow przegrał także rywalizację polityczną z bardziej radykalnym i populistycznym Jelcynem. Wybór Gorbaczowa przez Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR na pierwszego prezydenta Związku Radzieckiego w marcu 1990 r. był jego taktycznym zwycięstwem, ale prawdopodobnie strategicznym błędem.

⁸⁵ Vladimir Brovkin pisał: „To, co zaczęło się jako reforma konstytucyjna mająca na celu pokojową transformację dyktatorskiego imperium biurokratycznego w demokrację konstytucyjną, przerodziło się w rewolucyjny przewrót”, V.N. Brovkin, *op. cit.*, s. 338.

⁸⁶ W lutym 1988 r. w kilku miastach w Azerbejdżanie doszło do pogromów Ormian, w których zginęło ok. 400 osób. W styczniu 1990 r. w Baku rozpoczęła się kolejna rzeź Ormian (i Rosjan), przerwana dopiero po zdecydowanej interwencji wojska. Łączna liczba ofiar wyniosła ok. 600. 13 stycznia 1991 r. doszło z kolei do szturm wojska na wieżę telewizyjną w Wilnie, w wyniku którego kilkanaście osób zginęło, a ponad 100 zostało rannych. Całkowitą liczbę ofiar „pełzającej wojny domowej”, która rozgorzała w różnych częściach ZSRR, szacowano na co najmniej 35 tys. osób. Za: L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 555, 557; R. Sakwa, *op. cit.*, s. 22.

⁸⁷ Wybrany wówczas Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR stał się – by użyć słów Richarda Sakwy – „miejszem ożywionych debat, transmitowanych na żywo w telewizji dla zachwyconego narodu” i wyznaczał początek „faktycznej polityki parlamentarnej”. Zjazd zaangażował się w tworzenie reformistycznego ustawodawstwa, do którego należały nowe ustawy dotyczące wolności sumienia i przekonań religijnych oraz wolności prasy. Poczynił także – na co zwrócił uwagę Sakwa – „pierwsze kroki w kierunku stworzenia – jeśli jeszcze nie demokracji – to państwa prawnego (*Rechtsstaat*)”, co odróżniało *pierestrojkę* od reszty historii ZSRR”, R. Sakwa, *op. cit.*, s. 10.

⁸⁸ A. Brown, *The Gorbachev Factor...*, s. 5.

⁸⁹ R. Sakwa, *op. cit.*, s. 25.

Gdyby wystartował w wyborach powszechnych i wygrał, znacznie wzmocniłby swoją legitymację⁹⁰. Wydaje się, że lepszą intuicją wykazał się w tej kwestii Jelcyn, który w czerwcu 1991 r. wystartował w wyborach powszechnych na nowo utworzony urząd Prezydenta RFSSR i zwyciężył w nich, zdobywając 57,3% głosów. Otrzymując status „najwyższej osoby urzędowej” i „szefa władzy wykonawczej”⁹¹ w największej republice związkowej, zyskał nowe możliwości kreowania polityki i wpływania na los ZSRR.

Rola Gorbaczowa w procesie demokratyzacji Związku Radzieckiego jest trudna do oceny. Na Zachodzie przeważają raczej pozytywne opinie na temat jego rządów, a swego czasu zachodnie kręgi polityczne uległy nawet swoistemu zauroczeniu jego osobą (zjawisko „gorbimanii”). Sądzę, że udzieliło się ono w pewnym stopniu także niektórym badaczom. Cytowany już wielokrotnie w tej pracy Brown widzi w Gorbaczowie osobę, której poglądy i polityka stopniowo ewoluowały, oddalając się coraz bardziej od komunizmu i przesuwając w kierunku socjaldemokracji w zachodnim stylu, aż w końcu Gorbaczow stał się „nowonarodzonym demokratą”⁹². W ocenie brytyjskiego historyka bilans rządów Gorbaczowa jest jednoznacznie pozytywny: „[...] wolność słowa i zgromadzeń, rywalizacyjne wybory, koniec prześladowań dysydentów, możliwość wyjazdów za granicę (lub emigracji), początki praworządności i wiele więcej!” – wyliczał Brown⁹³. Co jednak charakterystyczne, Brown nie twierdził, że za rządów ostatniego genseka doszło do przekształcenia Związku Radzieckiego z państwa totalitarnego (lub „wysoce autorytarnego” jak je określa) w demokrację. Jego zdaniem *pieriestrojka* polegała na przejściu od „ortodoksyjnego reżimu komunistycznego do rządu mieszanego (połączenie autorytaryzmu i demokracji), którego najważniejszą cechą był pluralizm polityczny”⁹⁴. Dziedzictwa politycznego Gorbaczowa nie stanowiła zatem demokracja, tylko jakiś rodzaj hybrydowego reżimu politycznego.

Odminną ocenę polityki Gorbaczowa sformułował inny brytyjski badacz, Sakwa. Zdaje się on sugerować, że sekretarz generalny kontynuował dotychczasowy sposób uprawiania polityki i prezentował ten sam instrumentalny stosunek do obywateli co jego poprzednicy. „Jego [Gorbaczowa – M.W.] podejście do kształtowania polityki utrwaliło arbitralność, która zawsze charakteryzowała system radziecki”⁹⁵. Przyjmując tę interpretację, można stwierdzić, że ustrój późnego ZSRR demokratyzował się wbrew czy niezależnie od autorytarnego stylu sprawowania władzy przez rządzących. Sakwa zwracał też uwagę na niezdolność Gorbaczowa do wzięcia pełnej odpowiedzialności za kierunek przemian ZSRR. Być może zabrakło

⁹⁰ Jest to opinia Browna. Zob. A. Brown, *The Gorbachev era...*, s. 328.

⁹¹ Por. Закон РСФСР от 24 апреля 1991 года № 1098-1 „О Президенте РСФСР”.

⁹² Por. A. Brown, *The Gorbachev Factor...*, s. 15–16.

⁹³ *Ibidem*, s. 340. W innym tekście, oceniając lata 1985–1991, Brown stwierdził: „W tym czasie Rosja osiągnęła większą wolność polityczną niż kiedykolwiek wcześniej”, A. Brown, *The Gorbachev era...*, s. 316.

⁹⁴ Por. *idem*, *The Gorbachev Factor...*, s. 95.

⁹⁵ R. Sakwa, *op. cit.*, s. 25.

mu całościowej wizji przyszłego porządku politycznego⁹⁶. „Tragedia Gorbaczowa polegała na tym, że nie udało mu się przeobrazić z funkcjonariusza partyjnego w przywódcę narodowego, a im dłużej zwlekał z dokonaniem wyboru, tym mniej był w stanie spełnić jedną, jak i drugą rolę”⁹⁷.

Transformation of the Political Regime of the USSR (1988–1991)

Abstract

The article aims to trace the transformations of the political regime in the USSR during Mikhail Gorbachev's tenure as General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. The author pays particular attention to the period between 1988 and 1991, when the “reconstruction” (*perestroika*) of the USSR's political system took on a revolutionary form. Although similar investigations have already been conducted in the academic literature (including Polish), this text offers a perspective on *perestroika*. The author is interested in the political leaders' actual attitude towards citizens and, therefore, in what constitutes the essence of the political regime. Another distinguishing feature of this work is its multidisciplinary nature, drawing broadly on the findings of various disciplines (history, law, political science). The text attempts to identify the most critical factors influencing the course of systemic transformation in the Soviet Union (in particular, focusing on the individual factor – Gorbachev's role in this process), as well as key events that marked the subsequent stages of *perestroika*. The main conclusion from the analysis is that the transformation of the USSR's political regime between 1988 and 1991 consisted of a transition – increasingly chaotic and out of control – from authoritarianism to a hybrid form of government. The fruit of *perestroika* was an indeterminate regime, *in statu nascendi*. Gorbachev's role in this process was ambiguous.

Преображения политического режима СССР в 1988–1991 гг.

Абстракт

Цель статьи – проследить преобразования политического режима в СССР при последнем Генеральном секретаре ЦК КПСС Михаиле Горбачёве. Особое внимание уделено периоду 1988–1991 гг., когда перестройка политической системы СССР приобрела революционную форму. Хотя аналогичные исследования уже проводились в академической литературе (в том числе и в польской), данный текст предлагает посмотреть на перестройку со специфического ракурса. Автора интересуют реальные отношения между правителями и гражданами, то есть то, что составляет суть политического режима. Отличительной чертой данной работы является также её междисциплинарный характер – широкое использование результатов различных наук (истории, права, политологии). В данной работе была предпринята попытка выявить важнейшие факторы, влиявшие на ход процесса политической трансформации в Советском Союзе (в частности, личностный фактор – роль Горбачёва в этом процессе), а также ключевые события, ознаменовавшие

⁹⁶ Rywał Gorbaczowa, Boris Jelcyn, określał go jako „miłośnika półśrodków i półkroków”, cyt. za: L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *op. cit.*, s. 538.

⁹⁷ *Ibidem*.

последующие этапы перестройки. Главный вывод анализа – это то, что трансформация советского политического режима в 1988–1991 гг. представляла собой переход – всё более хаотичный и не поддающийся контролю – от авторитаризма к некоей гибридной, смешанной форме правления. Плодом перестройки стало появление недоопределённого режима, *in statu nascendi*. Роль Горбачёва в этом процессе была двусмысленной.

Bibliografia

Źródła drukowane

Brezhnev L.I., *On the Draft Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics and the Results of the Nationwide Discussion of the Draft*, Moscow 1977.
Gorbachev M., *Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress*, Moscow 1986.
Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, tłum. S.R. Dobrowolski, Warszawa 1977.

Декларация от 12 июня 1990 года № 22-1 „О государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики”, <http://ips.pravo.gov.ru/>.
Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.), <https://constitution.garant.ru>.
Закон РСФСР от 16 июня 1990 года № 38-I „Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) РСФСР”, <http://rusconstitution.ru/>.
Закон РСФСР от 24 апреля 1991 года № 1098-1 „О Президенте РСФСР”, <https://base.garant.ru/>.
Закон СССР от 14 марта 1990 года № 1360-I „Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР”, <https://constitution.garant.ru>.

Opracowania

Antoszewski A., *Reżim polityczny*, w: *Studia z teorii polityki*, red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1996, s. 75–89.
Baluk W., *Nomenklatura – forma organizacji władzy w ZSRR oraz Federacji Rosyjskiej*, w: *Prawo, państwo, polityka. Monografia dedykowana Profesorowi Markowi Żmigrodzkiemu*, red. M. Michalczyk-Wlizło, M. Podolak, Lublin 2022, s. 53–69.
Barghoorn F.Ch., *Politics in the USSR*, Boston 1972.
Bartnicki A.R., *Borys Jelcyń. Przywództwo w pułapce uwarunkowań – mechanizmy zmiany i kontynuacji*, Białystok 2016.
Bartnicki A.R., *Konflikt między Gorbaczowem a Jelcynem 1987–1991*, „Polityka i Społeczeństwo” (2021), nr 4 (19), s. 5–17.
Battle J.M., *Uskorenie, Glasnost’ and Perestroika: The Pattern of Reform under Gorbachev*, „Soviet Studies” 40 (1988), no. 3, s. 367–384.
Bazyłow L., Wiczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław 2005.
Borucki M., *Historia powszechna 1945–1999*, Warszawa 2000.
Bosiacki A., *Ewolucja doktryny „konstytucjonalizmu radzieckiego” 1918–1991*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 32 (2010), s. 243–260.

- Bosiacki A., Izdebski H., *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*, Kraków 2013.
- Brovkin V.N., *The Politics of Constitutional Reform: The New Power Structure and the Role of the Party*, „Cornell International Law Journal” 23 (1990), no. 2, s. 323–339.
- Brown A., *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*, New York 2007.
- Brown A., *The Gorbachev era*, w: *The Cambridge History of Russia*, vol. 3: *The Twentieth Century*, ed. R.G. Suny, Cambridge 2006, s. 316–351.
- Brown A., *The Gorbachev Factor*, Oxford 1996.
- Czachor R., *Rosyjski ruch dysydencki i protopartie polityczne w okresie pierestrojki i głośności*, „Zeszyty Naukowe Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach. Studia z Nauk Społecznych” (2013), nr 6, s. 31–50.
- Dziemidok B., *Reżim polityczny*, w: *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999, s. 256.
- Gooding J., *Perestroika as Revolution from within: An Interpretation*, „The Russian Review” 51 (1992), no. 1, s. 36–57.
- Granat M., *Federacja Rosyjska*, w: *Ustroje państw współczesnych*, t. 2, red. E. Gdulewicz, Lublin 2002, s. 135–153.
- Hahn G.M., *The First Reorganisation of the CPSU Central Committee Apparatus under Perestroika*, „Europe-Asia Studies” 49 (1997), no. 2, s. 281–302.
- Interview with Mikhail Gorbachev by Colin Greer*, „Austin-American Statesman (Parade Magazine)” (23 I 1994), s. 4–6.
- Jach A., *Ewolucja centralnych organów władzy jako przejaw demokratyzacji systemu politycznego ZSRR w latach 1988–1991*, w: *Kultura rosyjska w ojczyźnie i diaspory. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lucjanowi Suchankowi*, t. 2, red. K. Duda, Kraków 2008, s. 247–256.
- Karasik Th.W., Horrigan B., *Gorbachev's Presidential Council*, RAND Paper, August 1990, s. 1–16.
- Kasiński M., *Oblicza centralizmu demokratycznego – próba interpretacji procesu historycznego*, w: *Decentralizacja i centralizacja administracji publicznej. Współczesny wymiar w teorii i praktyce*, red. B. Jaworska-Dębska, E. Olejniczak-Szałowska, R. Budzisz, Warszawa–Łódź 2019, s. 21–63.
- Kawamoto K., *Rethinking Soviet Democracy. Popular Participation in Family Law Reform after Stalin*, „Japanese Political Science Review” (2014), no. 2, s. 111–133.
- Kowalski J., *Konstytucja Federacji Rosyjskiej a rosyjska i europejska tradycja konstytucyjna*, Warszawa–Poznań 2009.
- Langer T., *Formy państwa socjalistycznego. Studium z teorii państwa i prawa*, Poznań 1972.
- Lentini P., *Electoral Reform in the Former USSR and Russian Federation, 1989–1993: Continuity, Contradiction and Departure*, niepublikowana rozprawa doktorska, Glasgow University, Glasgow 1996, <https://theses.gla.ac.uk/71851/> (dostęp: 22.05.2024).
- Levine N.C., *The Emerging Political Party System in Russia: 1986–1992*, niepublikowana praca magisterska, McMaster University, Hamilton 1995, <http://hdl.handle.net/11375/10972> (dostęp: 1.06.2024).
- Marples D.R., *The Collapse of the Soviet Union, 1985–1991*, Harlow 2004.
- McFaul M., *Russian Electoral Trends*, w: *Russian Politics. Challenges of Democratization*, ed. Z. Barany, R.G. Moser, Cambridge 2001, s. 19–63.
- Osakwe Ch., *The Theories and Realities of Modern Soviet Constitutional Law: An Analysis of the 1977 USSR Constitution*, „University of Pennsylvania Law Review” 127 (1979), no. 5, s. 1350–1437.
- Przeworski A., *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge 1991.
- Radziwinowicz W., *Zapomniany lyk rosyjskiej wolności*, „Gazeta Wyborcza” (28 V 2009), nr 124, s. 22–23.

- Ray L., *Reflections on the Demise of Communism in Europe*, „European History Quarterly” 37 (2007), no. 3, s. 442–456.
- Sakwa R., *Russian Politics and Society*, London 2002.
- Schumpeter J., *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, tłum. M. Rusiński, Warszawa 2009.
- Słomka T., *Reżim polityczny*, w: *Encyklopedia politologii*, t. 2: *Instytucje i systemy polityczne*, red. B. Dziemidok-Olszewska, W. Sokół, Warszawa 2012, s. 476–477.
- Smith J., *The Fall of Soviet Communism, 1985–91*, Basingstoke 2005.
- Sokolewicz W., *Wpływ czynników zewnętrznych na konsolidację liberalnej demokracji w Polsce. Wymiar konstytucyjny*, w: *W kręgu zagadnień konstytucyjnych – Profesorowi Eugeniuszowi Zwierzchowskiemu w darze*, red. M. Kudej, Katowice 1999, s. 13–38.
- Sokół W., *Autokracja*, w: *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Pojęcia, teorie i metody*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Warszawa 2016, s. 73.
- Stępień-Kuczyńska A., *Michaił Gorbaczow a idea i praktyka pierestrojki*, Łódź 2016.
- Stępień-Kuczyńska A., *Rosja 1991–1993. W kierunku demokracji?*, w: *Prawo, państwo, polityka. Monografia dedykowana Profesorowi Markowi Żmigrodzkiemu*, red. M. Michalczyk-Włizło, M. Podolak, Lublin 2022, s. 473–485.
- Szumlik B., Żmigrodzki M., *Typ i forma państwa*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szumlik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, s. 47–99.
- Weigle M.A., *Russia's Liberal Project. State-Society Relations in the Transition from Communism*, University Park, PA 2000.
- White S., „*Democratisation in the USSR*”, „Soviet Studies” 42 (1990), no. 1, s. 3–24.
- White S., Rose R., McAllister I., *How Russia Votes*, Chatham, NJ 1997.
- Winczorek P., *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1997.
- Wojtaszczyk K.A., *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2000.
- Young C., *The Strategy of Political Liberalization: A Comparative View of Gorbachev's Reforms*, „World Politics” 45 (1992), no. 1, s. 47–65.
- Zieliński E., *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999.
- Восленский М., *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, London 1990.
- Иванченко А.В., Любарев А.Е., *Российские выборы от перестройки до суверенной демократии*, Москва 2006.
- Лепехин В.А., *Лоббизм в России и проблемы его правового регулирования*, „Политические исследования” (1998), № 4, с. 119–121.

Netografia

- Achmatowicz A., *Pierestrojka*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/-pierestrojka;3956848.html> (dostęp: 30.04.2024).
- McCauley M., *The U.S.S.R. from 1953 to 1991*, <https://www.britannica.com/place/Soviet-Union/The-U-S-S-R-from-1953-to-1991> (dostęp: 22.05.2024).

Michał Wallner, dr, adiunkt w Katedrze Systemów Politycznych i Praw Człowieka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Zainteresowania naukowe: prawo konstytucyjne, systemy polityczne współczesnych państw, historia Irlandii (michal.wallner@poczta.umcs.lublin.pl).

Michał Wallner, PhD, assistant professor at the Department of Political Systems and Human Rights of the Maria Curie-Skłodowska University. Academic interests: constitutional law, political systems of modern states, history of Ireland (michal.wallner@poczta.umcs.lublin.pl).